

צה"ל - עוד עמותה של המגזר השלישי?

צה"ל ממלא ברצון פעילות שאינה בתחום אחריותו, אך בכך הוא חוטא לייעודו, מסכן מרכיבים בדמוקרטיה ומעצים את התחושה שהחברה הישראלית היא חברה מגויסת. לכן יש להגביל בחוק את העיסוקים הלא צבאיים של הצבא

מורה חיילת מלמדת ילדים במושב מנוחה (1959) | התפיסה שעל צה"ל למלא משימות אזרחיות מובהקות נבעה גם מהתפיסה ש"רק צה"ל יכול" - כי הוא הגוף היחיד שמסוגל להיות תחליף למערכות שלטוניות שרמת התפקוד שלהן נמוכה

אל"ם (מיל') עופר אופיר
לשעבר מח"ט שריון

רקע

מאז הקמתו עוסק צה"ל במשימות לאומיות שאין להן זיקה ישירה ליעודו שהוא "להגן על קיומה של מדינת ישראל ועל עצמאותה ולסכל מאמצי אויב לשבש את אורח החיים התקין בה".¹ אף שבמרוצת הזמן חל צמצום בהיקפן של המשימות הלא צבאיות שממלא צה"ל, הוא ממשיך להקצות משאבים למשימות שאינן צבאיות כלל ועיקר.

הטענה המרכזית שאני מעלה במאמר הזה היא שיש לבחון מחדש את ההרחבה התפקודית של צה"ל לעיסוק במשימות לאומיות לא צבאיות.

כבר עם הקמתו קיבל על עצמו צה"ל למלא משימות לאומיות רבות שאינן צבאיות. מקובל לטעון שלא הייתה ברירה משום שלרשות המדינה הצעירה לא עמדו מערכות מסודרות אחרות ועמדו בפניה משימות רבות נוסף על בניית כוחה הצבאי ובהן קליטת גלי העלייה של שנות ה-50, הקמת יישובים חדשים וחיזוק ההתיישבות הקיימת. צה"ל, שהוא גוף מאורגן בעל היררכיה ברורה, ממושמע ומיומן בהתמודדות עם פרויקטים מורכבים יכול היה למלא את המשימות האלה בעילות.

עם זאת נראה שרק ארגון שאינו דמוקרטי במהותו יכול היה לשלוח חיילים וחיילות לכל משימה - בלי שיהיה עליו לתת להם הסברים והצדקות לכך² - והוא יכול היה להרחיב את תפקידיו ללא גבולות, עד כדי ארגון וניהול של פעילויות ספורט עממי.³

העמסת המשימות הלאומיות שאינן צבאיות על גבו של הצבא נעשתה לאור הדרך שהתווה דוד בן-גוריון. בהשראתו הפך צה"ל למוסד הגדול ביותר בארץ לחינוך ולהשכלת מבוגרים.

גם כיום מרבים לצטט את אמירותיו של בן-גוריון כדי להצדיק כל פעילות לא צבאית של צה"ל. דוגמה לציטוט כזה ניתן למצוא בחוברת שסיכמה את הדיון על "החוזה בין צה"ל לחברה הישראלית - שירות החובה" שהתקיים בחסות המכון הישראלי לדמוקרטיה:

צה"ל לא ימלא את שליחותו באמונה, אם לא ישמש בית ספר עליון יעיל ונאמן לחינוכו של הנוער במובן המלא והממצה של המילה, אם לא ישמש בית ספר להעלאת האדם בתוכנו גם מבחינה אזרחית, גם מבחינה יהודית וגם מבחינה חלוצית. צה"ל לא ימלא את שליחותו אם הוא יגיע רק לכושר עליון של לחימה.⁴

התפיסה שעל צה"ל למלא משימות אזרחיות מובהקות - בניין הארץ, קליטת עלייה, התיישבות ומאוחר יותר טיפול בילדים מאוכלוסיות חלשות, הדרכת בני נוער, צביעת בתי קשישים, ניקוי שכונות וכו' - נבעה לא רק מההשקפה הבלתי מנומקת שבאה לידי ביטוי בציטוט שלמעלה, אלא גם מהתפיסה ש"רק צה"ל יכול" - כי הוא הגוף היחיד שמסוגל להיות תחליף למערכות שלטוניות שרמת התפקוד שלהן נמוכה.

המשימות הלא צבאיות שממלא כיום צה"ל

צה"ל ממלא גם כיום משימות לאומיות לא צבאיות רבות. המשימות האלה נעות על פני הרצף שבין פעילות שהיא תוצר לוואי של הפעילות הצבאית לבין פעילות שכל תכליתה היא סיוע לחברה האזרחית.

בקצה האחד של הרצף נמצאות פעילויות הנגזרות מכך שבצה"ל מתקיים מפגש בין התרבויות השונות המרכיבות את החברה הישראלית. למפגש הזה (שבדרך כלל הוא אינטנסיבי בהווה הצבאית) יש פוטנציאל ליצור חברה אזרחית בעלת לכידות גבוהה יותר. הפעילויות שבאות לממש את הפוטנציאל הזה הן ראויות.

לדוגמה: מאחר שבצה"ל משרתים חיילים ששליטתם בשפה העברית לקויה, נדרש ללמדם את השפה כדי שיוכלו לבצע היטב את משימותיהם הצבאיות. אף שהוראת עברית אינה מתפקידיו של הצבא אלא תפקידה של מערכת החינוך, הרי שאין פסול בכך שצה"ל ימלא את המשימה הזאת, שתוצר הלוואי שלה הוא תרומה לחברה הישראלית, שכן לאחר שחרורם מצה"ל ישתלבו בה העולים החדשים בצורה טובה יותר.

על הרצף שבין פעולות למען החברה שהן תוצר לוואי של השירות הצבאי לבין פעולות שמטרתן ותכליתן היחידה היא סיוע לחברה יש מגוון רחב של פעולות ששייכות לקטגוריה

של "תרומה לקהילה", ובכל זאת הן אינן מנותקות לחלוטין מההקשר הצבאי המובהק. אלה הן פעולות שניתן לראות בהן חלק מתוכנית החינוך הצבאית שמבוססת מחד גיסא על הרצון לחשוף את החיילים לחברה הישראלית ומאידך גיסא לנצל את היכולת ואת המוטיווציה שלהם לשיפור רווחתם של יחידים ושל קבוצות בחברה הישראלית. הפעולות האלה כוללות, בין השאר, הירתמות של יחידות למבצעי צביעה וניקוי של בתי קשישים, אימוץ מוסדות לילדים מוגבלים וכו'.

אף שניתן לטעון שהפעולות האלה הן חלק מהמאמץ לעצב את ערכיו של החייל, הן מחייבות בחינה מתוך ראייה ביקורתית. בהמשך המאמר אציג ניתוח ביקורתי גם של המשימות האלה.

התקדמות נוספת על פני רצף הפעילויות שאינן צבאיות מביאה אותנו למשימות כמו גיוס בני נוער מאוכלוסיות חלשות. גיוסם של אלה נחשב למשימה לאומית, משום שתרומתם לצבא נמוכה בדרך כלל מההשקעה הנדרשת כדי לשלבם בצה"ל. הגיוס הזה נובע מהתפיסה שהשירות בצה"ל הוא קרש קפיצה לתוך החברה הישראלית וכי ראוי להעמיד אותו לרשות כולם במסגרת העיקרון של "שירות לכול" במודל של צבא העם.

יש קונסנזוס נרחב בחברה הישראלית בנוגע לשילובם של החיילים ושל החיילות האלה בצה"ל, שכן הטענה המקובלת היא שאי-גיוסם יגרום להם להפוך לאזרחים לא מועילים לחברה ואולי אף לאזרחים מזיקים. על פי התפיסה הזאת, השירות הצבאי הוא בעבורם ההזדמנות האחרונה להשתלב בחברה לאחר שהם החמיצו הזדמנויות קודמות שהיו להם, או שאתרע מזלם, וכלל לא היו להם הזדמנויות כאלה.

בסופו של הרצף הזה מצויות היחידות שהתרומה לקהילה היא משימתן העיקרית: חיילי נח"ל בפרק המשימה,⁵ מורות חיילות וחלק מפעילות הגדנ"ע.

בחלק מהפעילויות האלה משמש צה"ל מעין קבלן כוח אדם המספק עובדים למערכות שונות (למשל מורות חיילות למערכת החינוך), ולחלקן יש לכאורה זיקה לבניין

כוחו של צה"ל. כך, למשל, הגדנ"ע אמור להכין בני נוער לשירות הצבאי. גם בפעילות של חיילי הנח"ל בפרק המשימה רואים תרומה עקיפה לצה"ל, שכן הפעילות הזאת אמורה לשפר את מידת הנכונות של בני הנוער להתגייס לשירות משמעותי.

גם הפעילויות האלה שמיועדות לשפר את הנכונות של בני הנוער להתגייס ואת המוכנות שלהם לגיוס מחייבות לדעתיהן בחינה מחדש הן בנוגע לאפקטיביות שלהן (בכך לא יעסוק המאמר הזה) והן בנוגע לשאלה העקרונית עד כמה נכון וראוי לשלב פעילות צבאית ואנשי צבא בתוך מערכות אזרחיות כמו מערכת החינוך.

ביטחון לאומי מורכב מגורמים רבים, וכוח צבאי הוא רק אחד מהם. חוזקה של החברה ורמת לכידותה, יציבותה הכלכלית ורמת ההשכלה שלה הם בין הגורמים החשובים שמשפיעים על רמת הביטחון הלאומי. מאחר שהביטחון הלאומי מושפע מכל כך הרבה גורמים אזרחיים מובהקים, ישנם מי שרואים בכך הצדקה להטיל על צה"ל פעילויות לא צבאיות. אבל צה"ל אינו אחראי לכלל מרכיבי הביטחון הלאומי אלא רק למרכיב הכוח הצבאי.⁶ לכן כשבוחנים את תרומתן של הפעילויות השונות של חיילי צה"ל אין לשאול מה הן תורמות לביטחון הלאומי אלא מה הן תורמות למרכיב הצבאי של הביטחון הלאומי. כדי לעשות זאת יש לבחון מהי זיקתן ליעוד של צה"ל.

הצדקה נוספת לחלק ניכר מהפעולות האלה היא תרומתן למודל של צבא העם ולערך השירות - מהערכים המובילים בחברה הישראלית ששרד טוב יותר מהרבה ערכים אחרים שהיו נחלת החברה הישראלית בעבר. אף שהערך הזה נשאר רלוונטי משום שהמדינה עדיין אינה יושבת לבטח, ועליה לקיים צבא חזק שניזון ממקורות כוח אדם רבים ומגוונים, יש צורך לבחון בקפדנות את הפעילויות השונות הנעשות כדי לחזק את הערך הזה.

הדבקות בערך השירות היא הסיבה שבגללה עוסק צה"ל בגיוס חיילים שתורמתם נמוכה מההשקעה הנדרשת לגיוסם, להכשרתם ולשימורם במסגרת הצבאית. העובדה ששירות בצבא נחשב תנאי להתערות

בחברה הישראלית היא אחת הסיבות לעיסוק של צה"ל בכך. אבל ערך השירות משמש כדי להסביר גם פעילויות רבות אחרות של צה"ל בחברה הישראלית, לעיתים אבסורדיות. אחת הפעילויות האלה היא, למשל, הרצאות של קצינים במדים בפני תלמידי בתי ספר תיכוניים. הטענה היא שחשיפת בני נוער ואף ילדים לחיילים במדים תגביר את המוטיווציה שלהם לשרת בצבא, אבל איני מכיר שום מחקר שמוכיח את הטענה הזאת. למיטב ידיעתי הטענה הזאת מבוססת על תחושות ותו לא.

בשנים האחרונות ניתן לזהות סימני התפכחות מהראייה השמרנית הרואה בשירות הצבאי את הדרך היחידה לממש את ערך השירות. ועדות שונות המליצו שצעירים בגיל גיוס יוכלו לממש את הערך הזה גם באמצעות שירות למען המדינה שלא במסגרת צבאית, ובמקביל שצה"ל ישוחרר מהחובה לעסוק במשימות מיותרות.⁷

לדעתי, כל מי שמגיע לגיל שירות חייב לשרת בצבא - בתנאי שיימצא לו תפקיד משמעותי לא רק מנקודת מבטו שלו אלא גם מנקודת המבט של הצבא.⁸ בכל מצב אחר יש לשחרר בנים ובנות מחובת השירות ולמצוא להם אפיקי תרומה אחרים, שהיו אולי קצרים יותר, אבל עדיין מועילים. בכל מקרה, אין להרחיב את קשת העיסוקים של הצבא רק בשם מימוש של ערך השירות.

מעורבות אנטי דמוקרטית

השירות בצבא מבוסס על שלילת חירותם של צעירים בני 18 למשך תקופה ממושכת. שלילת חירות כזאת ניתן להצדיק רק אם היא מיועדת לשמירה על ביטחון המדינה. לא ניתן להצדיק שלילת חירותם של אזרחים למען מילוי משימות שאין להן דבר וחצי דבר עם ביטחון המדינה. מהסיבה הזאת מעורבותו של צה"ל בתחומים אזרחיים מובהקים - כמו שירות למען הקהילה - היא אנטי דמוקרטית באופיה.

סטייה נוספת, אולי אף חמורה יותר, מהערכים הדמוקרטיים הבסיסיים היא מעורבותו של צה"ל בהגדרה בפועל של סדרי העדיפויות הלאומיים. ניתן לראות בכל חסר שנוצר - למשל במורים - תוצאה של החלטת המדינה על סדרי עדיפויות. כלומר המדינה - באמצעות הרשות המבצעת והרשות המחוקקת - מחליטה להקצות את משאביה על פי סדרי עדיפויות מסוימים. גם אם אין הסכמה רחבה בנוגע לסדרי העדיפויות האלה, או שיש החושבים שסדר העדיפויות צריך להיות שונה, אין לצה"ל זכות להחליט על סדר עדיפויות אחר ולהשלים את החסר באמצעות כוח האדם הזול שעומד לרשותו, כוחו הארגוני והמשמעת הנהוגה בו.⁹ לדוגמה, אם צה"ל מחליט להקצות משאבים לטיפול בנוער בסיכון, הוא עוסק בתחום חשוב ואולי מוזנח, אבל ההזנחה הזאת היא תוצאה של החלטות שקיבלה מערכת השלטון האזרחית. צה"ל הפך במהלך השנים לעמותה נוספת של המגזר השלישי, כאותן עמותות אזרחיות שאותן מממנים אנשים בעלי אמצעים שמחליטים להפנות חלק מהונם למען הקהילה ולמלא תפקידים שאותם צריכות היו למלא מערכות השלטון. אין כל הצדקה לכך שצה"ל יהיה גם הוא חלק מהפעילות הזאת ויעשה שימוש במשאבים שהוקצו לצורכי ביטחון למימון פעילות המצויה באחריותם של גופים ממלכתיים אחרים.

כניסתו של צה"ל לפעילות לא לו היא אחת הסיבות לכך שהמדינה התפרקה מחלק מאחריותה לרווחת תושביה. צה"ל התנדב - שלא בטובתו - להיות עלה התאנה להתנתקותן של המערכות האזרחיות מהאחריות הזאת.

פעילות נוספת שצה"ל עושה בשנים האחרונות - גיור אורתודוקסי לחיילים יוצאי חבר המדינות - ממחישה את הבעייתיות שבמעורבות צה"ל במשימות שאינן צבאיות. צה"ל הצליח לשכנע רבים במערכות השלטון כי חייל חסר זהות יהודית הוא חייל פחות טוב, וכי צה"ל יכול לרתום לתהליך הגיור גם את החיילים וגם את המערכות המגירות. אך גם אם הזהות היהודית אכן חשובה לאיכות תפקודו של החייל, יש לעשות הבחנה ברורה וחדה בין הרשויות השונות, שלכל אחת תפקיד משלה.

מה לצבא ולגיור? הרי הטענה שהזהות היהודית מגבירה את המוטיווציה לשרת טעונה

להיות במסגרת חוק או תקנות שיתווספו לחוק שירות הביטחון - בין היתר כדי להגן על החיילים שעוסקים בפעילויות האלה ובעיקר כדי להגביל באופן משמעותי את תחומי העיסוק הלא צבאיים של הצבא.

הערות

1. הקוד האתי של צה"ל, http://dover.idf.il/IDF/About/Purpose/Code_Of_Ethics.htm
2. למשל, לשלוח חיילים במסגרת שירותם הצבאי לחזק קיבוצים ולשפר את מצבם הדמוגרפי. מעורבותו של צה"ל בהתיישבות היא תולדה של מורשת הפלמ"ח, שחבריו היו מגויסים להכשרות בקיבוצים, וחלק מזמנם הוקדש לעבודה חקלאית.
3. בשנות ה-60 אירגן צה"ל את צעדת ארבעת הימים שלימים הפכה לצעדת שלושת הימים - צעדה עממית מאזור השפלה לירושלים שהסתיימה במצעד ברחובות הבירה.
4. מתוך כתבי דוד בן-גוריון, **מערכות** 241, דצמבר 1974, <http://maarachot.idf.il/PDF/FILES/6/108666.pdf>
5. פרק המשימה הוא שלב בשירות הצבאי של חיילי הנח"ל שבו הם ממלאים משימות שונות בקהילה כמו הדרכה בתנועות נוער והפעלת מתנ"סים.
6. "בסיכומו של דבר, הממשלות אחראיות לביטחון הלאומי ולטיפול כוח העמידה הלאומי. הן שונאות באחריות לתחום האסטרטגי רבתי, ואילו משרד הביטחון והמטות הכלליים מופקדים מטעם הממשלות על האסטרטגיה הצבאית - על הכוונות הצבאיות, ההגנה על המדינה וטיפול כוח המחץ". ישראל טל, **ביטחון לאומי - מטיבים מול רבים**, דביר, תל-אביב, 1996, עמ' 33
7. ועדת בן בסט המליצה, בין היתר, להפסיק את פעילות צה"ל שאינה קשורה ליעודו, אבל באותה הנשימה טענה שיש לשמר את המודל של צבא העם. ועדת עברי קבעה את המבנה של השירות האזרחי שיהיה תחליף לשירות הצבאי ועדיין יאפשר לממש את ערך השירות.
8. מהו שירות משמעותי? על פי הגדרה פופולרית השירות הופך להיות משמעותי אם הוא משמעותי בעיני החייל המשרת. זוהי, כמובן, הגדרה סובייקטיבית. אני מוכן לקבל את ההגדרה הזאת, ובלבד שלא תהיה גלישה לאבסורד, ותפקידים חסרי כל ערך ותועלת יוגדרו משמעותיים רק משום שהממלא אותם חושב שהם משמעותיים בעבורו.
9. לא תמיד נקבע סדר העדיפויות בהליך סדור של קבלת החלטות. לעיתים זו תוצאה של לחצים פוליטיים, של פשרות, של חוסר מעש וכו'. במדינה דמוקרטית זה בהחלט לגיטימי.
10. אם כי אני מניח שישנם לא מעט אנשי חינוך שיטענו נגד רמתן המקצועית בשל ההכשרה הבלתי מספקת שקיבלו.
11. הכנה לצה"ל היא תפקידה של מערכת החינוך במסגרת תפקידה להכין את תלמידיה לחיים נורמטיביים. בהערת אגב יש לציין שהאפקטיביות של ההכנה לצה"ל מוטלת בספק.

הוכחה, ואיני בטוח כלל שהוכחה כזאת בכלל קיימת. מחקרים רבים מלמדים דווקא את ההפך - שמוטיווציה לשירות אינה בהכרח נגזרת של זהות אלא של הזדהות עם החברים, עם המפקדים וכו'. אבל גם אם מחקר יוכיח שזהות לאומית מגבירה את המוטיווציה לשרת, האם זה תפקידו של הצבא לדאוג לגיור חייליו שאינם יהודים?

אם מערכות השלטון השונות אינן מצליחות להקים מערך גיור שיהיה ידידותי למתגייר, אם חוק השבות הוא פתח גם למי שאינו יהודי לעלות לארץ ולקבל בה את כל הזכויות המוקנות בחוק לאזרחים - אין זה מתפקידו של צה"ל לעסוק בכך.

ניתן לומר כמעט על כל דבר שהוא תורם לביטחון המדינה. אבל ההישענות על הטיעון הזה בנושאים שאינם קשורים לביטחון המדינה היא לא רק מגוחכת, אלא עלולה לסכן את הדמוקרטיה, משום שזהו ניסיון להתערב בדרך לא הוגנת בקביעת סדרי העדיפויות הלאומיים. גם פעילותן של המורות החיילות ממחישה היטב את הבעייתיות של מעורבות הצבא בחברה הישראלית. המורות החיילות מוכפפות למשרד החינוך, והוא אחראי להכשרתן המקצועית, מממן את פעילותן וקובע את האופן שבו יפעלו. נשאלת אפוא השאלה מהו הערך המוסף של היותן חיילות. אין ספק שהחיילות עצמן עושות עבודה חשובה,¹⁰ אבל נראה שהצדקה היחידה לכך שהן לובשות מדים ופועלות במסגרת צה"ל היא היותן בגיל גיוס חובה.

למורות החיילות יש כ-20 מסלולים שונים. בין השאר הן עובדות עם עולים חדשים או עם בני נוער במתנ"סים, משרתות בבתי ספר שדה בהדרכת מטיילים ברחבי הארץ, באתרי טבע ובילוי שונים, מדריכות בני נוער בכפרי נוער ועוד.

חיילות שמשרתות בבתי ספר שדה אינן מדריכות רק חיילים אלא מדריכות את כל מי שבא לטייל באזור. רבים מהמטיילים משלמים תמורת ההדרכה הזאת לבתי הספר, שאותם מנהלת החברה להגנת הטבע. מדוע חיילים צריכים להדריך אזרחים? הסיבה לכך היא, כנראה, העובדה שעלותה של מדריכה-חיילת נמוכה באופן משמעותי מעלותו של מדריך בוגר יותר. המצדדים בהרחבת תפקידיו של צה"ל טוענים שאהבת הארץ היא אחד ממרכיביו של הביטחון הלאומי, ולכן חשוב שצה"ל ישתתף בחיזוק הקשר בין האזרחים לארץ ישראל. אני מניח שהם קורצים לעצמם כשהם משתמשים בטיעון הזה. גם אם אהבת הארץ היא מרכיב חשוב בביטחון הלאומי, הרי צה"ל, כאמור, אינו מופקד על כל מרכיב הביטחון הלאומי.

אין ויכוח על כך שכלכלה חזקה היא מרכיב בביטחון הלאומי. אם כך, מדוע שצה"ל לא יקים כמה מפעלי תעשייה? מפעלים כאלה יכולים להעסיק חיילים בסדיר בעלויות אפסיות ולהתחרות בהצלחה עם תעשיות דומות בעולם שנאלצות לשלם משכורות לעובדיהן. כך יגדל היצוא של ישראל, כלכלתה תתחזק, וחוסנה הלאומי יגבר.

המורות החיילות אינן הדוגמה היחידה. דוגמה נוספת היא פעילותם של חיילי הנח"ל בקרב אוכלוסיות חלשות ובתנועות הנוער. אלה פעילויות חשובות מאוד, אך כל ניסיון להסביר את הקשר בינן לבין הצבא מצריך יצירתיות רבה.

ועוד הערה בעניין הזה: קצין חינוך ראשי נקרא באופן רשמי "קצין חינוך ונוער ראשי", כלומר הוא אחראי לא רק למערך החינוך של צה"ל, שנועד להקנות כלים חינוכיים למפקדים למען חינוך פקודיהם, אלא גם לחינוך הנוער הישראלי - זה שעדיין לא התגייס, ולדעת הצבא זוהי חובתו להכינו לקראת הגיוס. גם אם נקבל את הטענה שהכנת הנוער בישראל לקראת הגיוס היא מתפקידו של הצבא (וגם על כך ניתן לנהל דיון)¹¹ עדיין עדיף היה להשמיט את המלה "נוער" מתוארו הרשמי של קצין החינוך הראשי, ולו רק כדי שלא יהיה מי שיחשוב שלצה"ל אחריות חינוכית גם לבני הנוער.

סיכום

צה"ל ממלא ברצון פעילות שאינה בתחום אחריותו, אך בכך הוא חוטא לייעודו, מסכן מרכיבים בדמוקרטיה ומעצים את התחושה שהחברה הישראלית היא חברה מגויסת. לכן יש להגדיר מחדש את תפקידי הצבא במשימות שאינן צבאיות. ההגדרה החדשה צריכה